

Pregledni rad

UDK: 821.163.42.09-31Miholjević M.

Kristina PETERNAI ANDRIĆ

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet

kpeterna@ffos.hr

ŽIVOT JE TVRD KAMEN: TVORBA REGIONALNOG IDENTITETA NA SJECIŠTU KLASNE, RODA I SVAKODNEVNIH PRAKSI*

U članku analiziramo roman *Na njivama* (1937) hrvatske književnice Mile Miholjević kao književni prostor u kojem se regionalni identitet ne pojavljuje kao stabilna ili homogena kategorija, nego kao učinak međudjelovanja materijalnih uvjeta života, društvenih normi i svakodnevnih praksi. Polazeći od performativno-diskurzivne koncepcije tvorbe identiteta te uvida prostornog obrata (Massey), regija se promatra kao prostor u kojem se prelamaju klasni, rodni i dobni odnosi moći. Analiza se usredotočuje na prikaze rada, običaja i društvenih interakcija kao polazišta za tvorbu i normiranje identiteta, a s osloncem na razumijevanje kulture kao načina života (Williams) te koncept klase kao utjelovljenog društvenog položaja (Bourdieu). Posebna se pozornost posvećuje rodno i dobno kodiranim oblicima društvene reprodukcije (Ferguson) i discipliniranju tijela kroz patrijarhalne mehanizme nadzora (Pateman), uključujući praksu pogleda i zurenja (Garland-Thomson). Obuhvaćena je i uloga emocija (Ahmed, Berlant). U romanu se regionalni identitet tvori kao ambivalentan, višeslojan i konfliktan. Prikazano je područje u kojem se razlike ne samo odražavaju nego i aktivno proizvode, čime se redefinira ideja regije kao isključivo koherentne i zajedničke cjeline.

Ključne riječi: regionalni identitet, prostor, klasa, rod, svakodnevne prakse, Mila Miholjević, *Na njivama*

U hrvatskoj književnosti između dvaju svjetskih ratova realistični roman doživljava uzlet, i to kao razgranat poetički model koji prema Nemeću (1998) obuhvaća i poseban ogranak ruralne proze sklon regionalnom i folklornom. Taj oblik realizma usmjeren je na prikaz izolirane i ograničene

* Ovaj je rad financirala Europska unija – NextGenerationEU projektom „Politike regionalnih identiteta u slavonskoj književnosti“ (581-UNIOS-64).

stvarnosti obilježene siromaštvom, društvenom nepravdom i surovim uvjetima života, pri čemu prevladavaju dokumentaristička naracija, stilska jednostavnost i, nerijetko, naturalistička poetika.¹ Ruralnom ogranku, prema Nemecu, pripada i hrvatska književnica Mila Miholjević² koja se 1937. godine javila kratkim romanom *Na njivama* tematizirajući prostor (slavonskog) sela kao prostor prožet društvenim, ekonomskim i simboličkim napetostima. U romanu tematiziran period početka 20. stoljeća obilježen je gospodarskom krizom, modernizacijom i rastućim društvenim nejednakostima, a selo je prikazano ne samo kao prostor rada i oskudice, nego i kao prostor na kojem se pregovara o pitanjima pripadnosti, tvorbe identiteta i društvenog poretka. Stoga romanu pristupamo kao analitičkom polju u kojem se identiteti ne pojavljuju kao unaprijed zadane ili stabilne kategorije, nego kao učinci materijalnih uvjeta života, društvenih normi i svakodnevnih praksi likova. U fokusu su pritom klasni, rodni, dobni i regionalni identiteti te njihove međusobne interferencije i hijerarhizacije, s posebnim naglaskom na regionalnom identitetu kao kategoriji koja omogućuje okupljanje drugih spomenutih razina analize. Regiju pritom ne razumijevamo kao homogenu i zatvorenu cjelinu, nego kao diskurzivan prostor što nastaje u odnosima i povijesno je uvjetovan. Regija je prostor u kojem se identiteti oblikuju kroz sličnosti i razlike, sukobe i procese normiranja, čime se izravno dovodi u pitanje tradicionalno esencijalističko shvaćanje regije kao stabilnog kulturnog entiteta. Oslanjamo se dakle na antiesencijalističke koncepcije identiteta i prostora prema kojima identitet nije prirodno ili trajno obilježje, nego procesualna i diskurzivno proizvedena kategorija pa regionalni identitet ne promatramo kao odraz svojevrsne autentične kulture, niti tražimo „esenciju“ prostora, nego ga promatramo prije kao učinak društvenih praksi što određuju pripadanje, reguliraju ponašanje i uspostavljaju granice između uključenosti i isključenosti. U tom smislu, obilježja poput narodnih običaja, prehrambenih navika, oblika rada i društvene interakcije ne tumačimo kao mimetičke po-

¹ Govoreći o onodobnom ruralnom realizmu, Nemeć zaključuje da kad je posrijedi tematska zaokupljenost, posebnom skupinom mogu se smatrati romansijeri koji su svoje tekstove utemeljili na tradiciji ruralne proze „često i s naglašenim regionalističkim sklonostima i folklornim elementima“ (Nemeć, 1998: 104).

² Mila Miholjević, hrvatska prozna i dramska spisateljica (12. XI. 1898., Ledenice – 27. III. 1997., Zagreb). Veći dio života radila kao učiteljica. Objavila je kraći roman *Na njivama* (1937), zbirku pripovijesti *Za svijetlom* (1941), pripovijetke u knjizi *Kratko vrijeme* (1992), a zbirka pripovijedaka *Dva obraza* (2002) objavljena je posmrtno. Detoni-Dujmić ju prepoznaje u „stegnutoj, zamalo reportažnom iskazu“ (1998: 284), što odgovara unutarnjoj fokalizaciji „narodskih“ likova, premda je pripovjedna perspektiva šira. Priključi li se tomu korištenje svezremene sadašnjosti, dojam je „fatalistički“, „posvemašnja apatija i beznadnost sirotinjskog seoskog života“ (Detoni-Dujmić, 1998: 286).

kazatelje „biti“ regije, nego kao mehanizme identifikacije i normiranja kroz koje se identitet proizvodi i privremeno stabilizira.

U romanu *Na njivama* tvorba identiteta očituje se kroz mrežu svakodnevnih aktivnosti i simboličkih orijentira koji omogućuju prepoznavanje prostora kao regionalno određenog, iako on nije eksplicitno imenovan. Jedini lokalitet koji se izrijekom navodi je Voćin, uveden kroz motiv odlaska na proštenje Majci Božjoj Voćinskoj.³ Prostorna se pripadnost dakle ponajprije konstituira kroz svakodnevne aktivnosti likova čime se pokazuje da regija nije unaprijed zadana geografska činjenica s jasnim i nepromjenjivim obilježjima, nego rezultat ponavljanja kulturnih i društvenih obrazaca.

Priča kronologijski prati odrastanje Tunije Jazića, od djetinjstva do odrasle dobi u istom selu, pa omogućuje uvid u procesualno oblikovanje identiteta unutar omeđenog prostora. On odrasta isprva pod zajedničkim krovom s djedom, bakom i dvama stričevima s obiteljima, a nakon podjele u obitelji izdvaja se u zasebno domaćinstvo s roditeljima i braćom Pavom i Radom. Dječastvo uključuje spavanje u štali, neuspjeh u školi i odustajanje („Pokupio je školske knjige, razderao ih i ravnodušno gledao, kako na đubrištu trunu crna slova“, Miholjević, 1937: 9), zatim se prati monaštvo, služenje vojske... Najvećim dijelom roman prikazuje Tunijin život u braku s Jelom i njihove dvije djevojčice; braku koji je iznudio svećenik jer je Jela zatrudnjela izvanbračno, u „lošoj“ godini kada za svadbu nije bilo mesa, brašna ni vina. Opisana je njihova svakodnevica s teškim fizičkim radom u nadnici ili na vlastitoj zemlji, držanje stoke, oskudica u hrani, česte bolesti i boli, nasilje i seksualno iskorištavanje, patrijarhat i normativni okviri ruralne zajednice, običaji pečenja rakije i opijanja, igranja kola, odlasci u crkvu, nameti i zaplijene zbog kojih Jazići ostaju i bez starog šivaćeg stroja... Prikazani su i njihovi odnosi s drugim članovima obitelji, posebno s dva Tunijina brata i njihovim suprugama, kao i s obitelji dobrostojećih seljaka i posjednika. Sve veća zaduženja generirat će niz tragičnih zbivanja koja će odvesti Jelu i jednu kćer u smrt, a Tuniju u zatvor iz kojeg se po izlasku više neće vratiti u selo.

Prikazana povezanost rada, reprodukcije, društvenih normi i kontrole unutar svakodnevnog života u ruralnoj zajednici (odlasci u nadnice, rad na vlastitoj zemlji, bolesti, patrijarhalni odnosi, običaji, uloga crkve i drugo) funkcioniraju kao čvorišta u kojima se oblikuju i reproduciraju društvene razlike. Prikaz života obitelji Jazić kroz njihove interakcije s drugim obiteljima i likovima omogućuje analizu načina na koje se unutar istog regionalnog okvira proizvode različite pozicije pripadanja. Iako likovi reprezentirani u romanu dijele isti prostorni i kulturni kontekst, njihove se svakodnevne prakse, isku-

³ Svetište Gospe Voćinske u Voćinu, Slavonija, podno Papuka, danas je duhovno središte Požeške biskupije, poznato po gotičkoj crkvi i hodočašćima.

stva i mogućnosti djelovanja bitno razlikuju. Razlike u prehrani, konzumaciji alkohola, oblicima rada i sudjelovanju u običajima funkcioniraju kao markeri društvenih pozicija, dok patrijarhalni poredak dodatno proizvodi rodno određene načine pripadanja zajednici. Ukratko, regionalni identitet ne pojavljuje se kao jedinstvena ili stabilna kategorija, nego kao višeslojno i konfliktno područje u kojem se klasne, rodne i dobne razlike međusobno prepliću, usvajaju i reproduciraju kroz svakodnevne prakse.

Kako smo spomenuli, teorijski okvir članka polazi od performativno-diskurzivne koncepcije identiteta prema kojoj identitet nije esencija, nego učinak praksi identifikacije oblikovan unutar diskurzivnih formacija i odnosa moći.⁴ Takvo razumijevanje koncepta identiteta omogućuje analizu tvorbe regionalne pripadnosti u romanu bez pretpostavke stabilnosti ili homogenosti regije. „Prostorni obrat“ učvrstio je teorijsko shvaćanje prostora kao aktivnog elementa u proizvodnji identiteta, moći, iskustva i društvenih odnosa. Prostor je „socijalni i/ili kulturni konstrukt“ (Brković, 2013: 15), koji se u humanističkim znanostima uzima kao „analitička kategorija, konstrukcijsko načelo društvenih odnosa i reprezentacijska strategija“ (Brković, 2013: 16). U skladu s uvidima Doreen Massey (2005), prostor motrimo kao dinamičnu formaciju, proizvod međusobno isprepletenih društvenih odnosa koji su uvijek povijesno uvjetovani.⁵ Regija je iz te perspektive otvorena, u njoj se susreću različite društvene putanje i interesi, koji se ujedno unutar regije reguliraju. Na sličnom tragu Paasi (2011) upozorava da regionalni identitet ne počiva nužno na solidarnosti, nego koegzistira s unutarnjim opozicijama i procesima Drugosti utemeljenima na razlikama: „Regionalni identiteti i povezanost s regijom nisu uvijek ružičaste vizije solidarnosti ili jedinstva, nego mogu koegzistirati s unutarnjim opozicijama temeljenim na kulturnim, ekonomskim i političkim sukobima i procesima Drugosti“ (Paasi, 2011: 15). Regija se tako pokazuje prije kao područje razlikovanja, razdvajanja i sukoba, nego kao područje konsenzusa. Unutar regije se tvori Drugost temeljena na kulturalnim (norme,

⁴ Odbacuje se stav o identitetu kao prirodnom, nepromjenjivom i potpunom, nego se prihvaća kao promjenjiva kategorija: nestabilna, fluidna ovisnu o kontekstu, specifična za vrijeme i mjesto, rascjepkana. Oslonjeni na arbitrarnosti i nestabilnosti jezičnog značenja (F. de Saussure), performativnosti (J. L. Austin, Althusser, J. Butler), teorije razlike (J. Derrida), diskursa (M. Foucault) politike (E. Laclau, Ch. Mouffe), psihoanalize (S. Freud, J. Lacan), teoretičari tvrde da identitet nikada nije jedan i jedinstven, nego je križište ili mreža subjektivnih pozicija i to najčešće onih vezanih za rod ili spol, dob, sposobnost, nacionalnu i etničku pripadnost, klasu, rasu i drugo (Peternai Andrić, 2021).

⁵ „Svaki od ovih povijesnih prostora je relacijski. Svaki je konstruiran iz artikulacije putanja. Ali u svakom slučaju, raspon putanja koje su dopuštene pažljivo je kontroliran. I svaki povijesni prostor se neprestano mijenja u svojoj konstrukciji, ponovno se pregovara“ (Massey, 2005: 179).

moral, običaji...), ekonomskim (vlasništvo, rad, siromaštvo, eksploatacija...), rodnim, dobnim i političkim (moć, autoritet, tko ima pravo na govor...) razlikama. Ukratko, regionalni identitet ne funkcionira kao homogen i harmoničan oblik pripadanja, nego supostoji s unutarnjim opozicijama temeljenim na razlikama, pri čemu se Drugi i drukčiji proizvode unutar same regije, a ne izvan nje. Analitički pristup dodatno oslanjamo na Raymonda Williamsa i već klasičnu tezu o tome da je „kultura obična“, odnosno, kultura je „način života“ u kojem se značenja i vrijednosti oblikuju kroz svakodnevne prakse (Williams, 2006). Naime, „socijalna kultura“⁶ u njegovoj je koncepciji iskustveno i materijalno ukorijenjen stil života, „u kojem se određena značenja i vrijednosti ne izražavaju samo u umjetnosti i mišljenju, nego i u institucijama i u svakodnevnom ponašanju (...) organizaciji proizvodnje, strukturi obitelji, strukturi institucija koje izražavaju ili uređuju društvene odnose, karakteristične oblike kojima članovi društva komuniciraju“ (Williams, 2006: 36). Williamsovo inzistiranje na svakodnevicu, radu i iskustvima omogućuje analizu regionalnog identiteta kroz konkretne komponente – prehranu, rad, komunikaciju, običaje i druge oblike vladanja – koji su u književnom tekstu nositelji značenja i društvene hijerarhije. U fokus ulazi i klasa, koju, pod utjecajem Bourdieua (2011), ne promatramo kao puku ekonomsku kategoriju.⁷ Klasa ovdje označava društveni položaj nastao raspodjelom ekonomskog, kulturnog i društvenog kapitala, a održava se kroz habitus⁸ i ukus.⁹ Klasa je stoga vidljiva u praksama svakodnevnog života, vrijednostima i preferencijama pa klasne razlike postaju prepoznatljive u naizgled trivijalnim aspektima poput izbora hrane, pića, oblika rada ili zabave. U tom smislu, preferencije i postupci nisu tek individualna odluka, nego simbolički pokazatelj društvene pozicije. Prehrambene navike (voda ili vino ili rakija?) ili radne prakse, u književnom se tekstu mogu čitati kao klasni markeri koji pokazuju pripadnost ili isključenost iz grupe unutar iste regije. Razlike između obilja i oskudice, ili užitka i nužnosti, nisu tek opisi ruralnog života, nego se kroz njih vide klasne pozicije likova. Rad se dodatno promišlja kroz koncept „društvene reprodukcije“ (Ferguson, 2020), aktivnosti nužnih za održavanje života i radne snage, a koje su povijesno rodno raspodijeljene (rad u domaćinstvu, briga za djecu, skrb za bolesne, emocionalni rad, prehrana, higijena...). Time se otvara pitanje tijela kao mjesta rada, kontrole i subordinacije. Rod i dob analiziraju

⁶ Uz „idealnu“ i „dokumentarnu“ kulturu (Williams, 2006).

⁷ Bourdieu se odmiče od „materijalističke koncepcije moći i nejednakosti uvođenjem koncepta kulturnog, društvenog i simboličkog kapitala“ (Grenfell, 2014: 86).

⁸ Složeni pojam habitusa u Bourdieuovu smislu mogli bismo svesti na: sustav usvojenih i utjelovljenih dispozicija kroz koje pojedinci opažaju svijet, prosuđuju ga i djeluju u njemu, reproducirajući ujedno obrasce vlastitoga društvenog položaja (Bourdieu, 2011; Grenfell, 2014).

⁹ Ukusi „funkcioniraju kao povlašteni označitelji klase“ (Bourdieu, 2011: 5).

se kao društveno proizvedene kategorije koje određuju pripadanje i društvenu legitimnost. Proizvedene su praksama normiranja, vrijednosnim hijerarhijama ili afektivnim režimima pa – umjesto da ih shvatimo kao prirodne ili biološke datosti – analiziramo ih kao kategorije što određuju pripadanje, vidljivost i društvenu legitimnost unutar regionalnog prostora. Polazište za razumijevanje roda čini teorija performativnosti Judith Butler (2000, 2005), prema kojoj rod nije stabilan prirodan identitet, nego učinak ponavljanih normativnih praksi što proizvode privid prirodnosti, te se rodni identitet oblikuje kroz svakodnevne radnje, raspodjelu rada, norme i društvenu kontrolu, afektivna očekivanja. Ili, kako kaže Pateman: „ono što muškarci i žene jesu i način na koji su strukturirani odnosi među njima ovisi o nečemu daleko većem od njihove fiziologije i biologije“ (2000: 218). Patrijarhat prožima cijelo društvo, ali se održava u obitelji, pri čemu patrijarhalni poredak ne djeluje isključivo kroz hijerarhijski odnos muškaraca i žena,¹⁰ nego se reproducira i kroz horizontalne mehanizme nadzora između žena. Analizu roda dopunjujemo teorijama o dobi i starenju koje naglašavaju njegovu kulturnu i rodno asimetričnu poziciju, kao što je ona Susan Sontag što ukazuje na „dvostruki standard starenja“, a prema kojem žene simbolički stare brže i gube društvenu vrijednost ranije nego muškarci¹¹ i Kathleen Woodward koja dodatno ističe da su ženska tijela u procesu starenja podvrgnuta pojačanoj društvenoj nevidljivosti i stigmatizaciji.¹² Starost se ne pojavljuje kao neutralna kronološka kategorija, nego prije kao rodno kodiran mehanizam procjene vrijednosti tijela, rada i društvene uloge. Dok muška starost može funkcionirati kao oblik simboličkog kapitala povezan s iskustvom i autoritetom, ženska starost u patrijarhalnom društvu nerijetko označava gubitak vidljivosti, legitimnosti i pripadanja.

Na toj teorijskoj osnovi analiza romana usmjerena je na konkretne prirode ruralne svakodnevice – rad na zemlji, društvena okupljanja, prehrambene navike, običaji – kao mjesta na kojima se identiteti proizvode, normiraju i hijerarhiziraju. Umjesto da se ti elementi interpretiraju kao potvrda homogenog regionalnog identiteta, pristupa im se kao mehanizmima kroz koje se uspostavljaju razlike i granice pripadanja, čime se otvara prostor za analizu napetosti između zajedništva i isključenja, a što roman sustavno razotkriva.

Književni prostor oblikuje se kroz odnose među likovima, praksama te ekonomskim, društvenim i kulturnim silama, a seoska sredina u romanu *Na*

¹⁰ „Samo neki (muškarci) upravljaju drugima u javnom životu – ali svi muškarci upravljaju u privatnom životu kao muževi i glave obitelji“ (Pateman, 1998: 174).

¹¹ Esej *The Double Standard of Aging* (1972) objavljen na početku drugog vala feminizma, među prvim je teorijskim intervencijama koje izravno govore o rodno asimetričnom iskustvu starenja.

¹² U studiji *Statistical Panic* (2009) Woodward upozorava na to da javni diskurs o starenju proizvodi „statističku paniku“ i unaprijed oblikuje emocije i ponašanja.

njivama ponajprije je rezultat odnosa između rada, vlasništva, roda, dobi, klase i običaja. Ruralno društvo ustrojeno je kao hijerarhijski sustav u kojem klasna pripadnost proizlazi iz odnosa prema zemlji, radu i višku. Na dnu ljestvice nalaze se sitni seljaci s nedostatnim posjedima, čija egzistencija ovisi o nadničarenju kod bogatijih. Klasa se pritom ne iscrpljuje u ekonomskoj dimenziji, nego uključuje i iskustvo nadređenosti i podređenosti.¹³ Na vrhu društvenog spektra nalazi se obitelj Balakoci, čiji je kapital koncentriran u velikom zemljišnom posjedu: „Šandor Balakoci imao je posjed od tri stotine jutara i veliki vinograd. Posjed se prostirao po ravninama, šumama i obroncima“ (Miholjević, 1937: 43). Rad na zemlji prikazan je kao iscrpljujuća praksa koja rijetko donosi stabilnost, pa seljaci, uz vlastite posjede, rade u nadnici upravo kod takvih posjednika.¹⁴ Svakodnevno iskustvo oblikovano je fizički i psihički iscrpljujućim ponavljajućim radnjama i emocionalnim trošenjem, a klasne razlike unutar iste regije dodatno razotkrivaju to da regionalni prostor nije homogen.¹⁵ Dok sitni seljaci preživljavaju u neimaštini iz mjeseca u mjesec, bogatiji posjednici žive u obilju, nastojeći oponašati životni stil nekadašnjeg plemstva čime istodobno permanentno obnavljaju moć i nasilje. Seljanka Jela nadničari u kući Balakocijevih, ali gazda koristi svoj položaj za seksualno iskorištavanje njezine radne i rodne ranjivosti: „U podrumu ju je gospodin nenadano i besramno prignječio uza zid“ (Miholjević, 1937: 62). Rad u nadnici tako postaje prostor u kojem se klasna dominacija proteže izvan ekonomije, zahvaća intimnu i reproduktivnu sferu i izravno upisuje u tijelo podređene žene. Balakocijeva kombinacija ekonomskog nadzora i hedonističke eksploatacije – „jednostavna i jeftina“ zadovoljstva (Miholjević, 1937: 48) – pokazuje da se prisvajanje rada lako pretvara u prisvajanje tijela. Seksualno nasilje pritom ne djeluje kao devijacija, nego kao ekstremni nastavak istih odnosa moći. Ekonomija preživljavanja očituje se i u robnoj razmjeni (jaja kao valuta) te u situacijama u kojima su se poslovi kod Balakocija plaćali „napajanjem i praznim hvalama, od kojih nitko nije imao ništa“ (Miholjević, 1937: 38). Eksploatacija ovdje djeluje i kroz naturalizaciju takvih odnosa, koji se predstavljaju kao normalni.

¹³ Kako to sažima Duda: „Društvo je zapravo složena mreža u kojoj se nalaze različite interesne grupe. Njihovi se međusobni odnosi pokazuju kao odnosi moći, kao strukture dominacije i podčinjenosti, kao mjesto neprestane borbe i sukoba (...) Čim smo zašli u područje nejednakosti i zakinitosti, uključeni smo u prostor politike“ (Duda, 2001: 248–249).

¹⁴ „Balakoci se namjestio za strogog nadglednika svojeg imanja, a kako je imao po naravi jake prohtjeve za dobrim jelom i pilom i čestim uživanjem ženskog tijela, on je želio, jer je pazio na svoje raspoloženje, da si udovolji jednostavno i jeftino. Balakoci je gazio po blatnom putu bluda bračnih nevjera suza i abortusa“ (Miholjević, 1937: 48).

¹⁵ „(...) ima isto toliko načina da se realizira ženskost koliko ima klasa i klasnih frakcija i zato podjela rada među spolovima poprima potpuno različite oblike, u praksama kao i u reprezentacijama, unutar različitih društvenih klasa“ (Bourdieu, 2011: 101).

Sraz klasa upečatljiv je u prikazu Balakocijeve proslave, gdje seljak Rade, Tunijin brat, nastupa kao zabavljač pred pijanim društvom posjednika. Prisiljen iznova izvoditi „komediju“ vlastitog poniženja, Radino tijelo i sjećanje postaju instrument zabave.¹⁶ Dvostruki pripovjedni okvir – pripovijedanje sadašnjeg događaja i njegova ponavljanja iz prošlosti – dodatno naglašava klasnu dominaciju. Smijeh pripadnika „više“ klase proizvodi zajedništvo moćnih, dok istodobno učvršćuje granicu prema onima koji su predmet tog smijeha. U Bourdieuovim terminima, Radina priča je simbolički kapital, ali ne funkcionira kao kapital koji on može mobilizirati za vlastitu korist, nego kao simbolički resurs koji vladajuća klasa prisvaja i pretvara u sredstvo vlastite reprodukcije. Odnos Rade – Balakoci dodatno komplicira klasnu dinamiku jer se ne može svesti na puku podložnost. Rade je uslužan i poslušan, ali istodobno Balakocija prezire. Njegov izbor da radi upravo za velikog posjednika proizlazi iz činjenice da mu je obiteljska kuća još nepodnošljivije mjesto. Iskustvo „gospodskih ostataka“ mijenja Radinu percepciju vlastite klase: nakon dodira s obiljem, povratak u vlastiti siromašni dom i materijalnu oskudicu, suočavanje je i s emotivno bolnom prazninom. Na taj je način zorno argumentirano kako klasna svijest nastaje u usporedbi, u pogledu prema gore, a ne samo u objektivnim uvjetima života.

Besperspektivnost seljačke egzistencije dodatno se gradi kroz naturalističke prizore: „marva, mokro kukuruzinje još u polju, jutrošnji mraz, šuplja dječja obuća i sirova drva“ (Miholjević, 1937: 4). Rad na zemlji nije izvor sredstava, nego trajnog osjećaja beskorisnosti i frustracije, što se izravno odražava na seljake koji gotovo da su u permanentnim sukobima: obiteljskim i širim seoskim. Likovi su svjesni da njihov trud ne može osigurati ni osnovne potrebe – pristojan objed, troškove poreza, bijelu haljinu za tijelovsku procesiju ili voće i marku za pismo sinu što leži u dalekoj vojnoj bolnici: „Osjećali su beskorisnost svojeg truda i bili razdražljivi i spremni na svađu. I onda, kada se nije ništa drugo znalo da započne, da se nađe nešto dobro – napadali su

¹⁶ „Na mig Balakocijev, Rade počne prikazivati dio komedije, koje je prikazivao prvi put pred Balakocijevim društvom prije desetak godina. Sve je bilo ovako pijano i rasvijetljeno, a on razigran starim vinom i raspušten kao derište. Tada se na njemu sve još lijepilo od medenih uživanja. Prospavao je tek nekoliko noći s mladom ženom na kiljeru. I onda je ona došla po njega, a bila je tada mlada kao drhtava kap rose na listu. Pijana gospoda od šale i ludosti posjeli su nju i njega za stol. On je po komendi predstavljao svoja proživjela uživanja u mračnom kiljeru. Napola pijan, ne razabirući više, što je pravo a što nije, počeo je plesti oko mlade žene riječi tetošenja, što su jedno drugome izrekli u noćima. Ona je skoro poludjela od stida, a gospoda se gušila od smijeha i uživanja. Uto se žena snašla i u posljednjem času ognjenog stida, kada su se svi uznemirili od iščekivanja, udarila je muža tako žestoko, da se svalio pod stol, i zaplakana pobjegla. Često puta kasnije, da razveseli društvo na mig Balakocijev, Rade je obnavljao taj događaj“ (Miholjević, 1937: 39).

jedan na drugog (...) odzvanjala je teška svađa Jazićeve družine“ (Miholjević, 1937: 6). Kolektivna frustracija pretače se u međusobno psihičko i fizičko nasilje, a rodna dimenzija rada dodatno zaoštava sliku ruralne svakodnevice.¹⁷ Za siromašne žene život je posebno težak. Ženski likovi, na primjer djevojka Jela i maćeha Marena, izložene su višestrukom opterećenju: fizičkom radu, emocionalnom nasilju i tjelesnom kažnjavanju.¹⁸ Nemar pri tovljenju guske ili zaboravljena mužnja rezultira brutalnom kaznom, što pokazuje da je žensko tijelo u potpunosti podređeno radnoj disciplini i moralnom nadzoru.¹⁹ Polazne pozicije za žene u patrijarhatu su loše, a u specifičnom kontekstu postaju još gore jer preuzimaju i rad bolesnih ili odsutnih muškaraca: „Maćehi Mareni bio je život težak od njenog početka, a ovdje kod njih bio je još teži. Ona je morala raditi mjesto bolesnog čovjeka“ (Miholjević, 1937: 14). Žensko tijelo je istodobno radno i disciplinirano tijelo.

Rad je ovdje nerazdvojiv od cikličkog i prirodnog vremena, jer seljaci i njihova dobrobit ovise o vremenskim uvjetima: „blagoslovljene godine, kad urodi šljiva“ (Miholjević, 1937: 3), a svaki dan ima presudnu vrijednost jer svaki je dan važan za obradu zemlje: „zabolio ih propali dan“ (Miholjević, 1937: 40). Paradoksalno, nijedan dan ne donosi stvarnu promjenu. Cikličnost rada na zemlji proizvodi osjećaj temporalne zarobljenosti, u kojem se život odvija kao niz ponavljajućih radnji bez perspektive bolje budućnosti. Selo se pritom ne pojavljuje kao prostor izbora, nego kao prostor nužnosti: „Oni će nanovo hraniti marvu. Ići će ponovo na pijacu, da love trgovca za rukav i da mu iscjenkaju koju desetaču. Što mogu drugo, ništa, nego što su i dosad“ (Miholjević, 1937: 29). Temporalna struktura može se dodatno rasvijetliti s pomoću teza Lauren Berlant i njezina pojma „zastoja“:²⁰ riječ je o rastegnu-

¹⁷ „Cure su šopale guske za prodaju – a matere muzle krave – zeble – i skupljale suknje oko svojih utroba – gdje su se skrivale podmukle ženske bolesti“ (Miholjević, 1937: 16–17).

¹⁸ Položaj ženskih likova u romanu pokazuje ono što teorija socijalne reprodukcije Susan Ferguson opisuje kao rodno ustrojenu raspodjelu reproduktivnog rada. Žene su zadužene za održavanje svakodnevnog života kućanstva, ali taj rad ostaje neprepoznat kao rad i reguliran je kroz disciplinu, moralni nadzor i nasilje nad ženskim tijelom. Za potpunije razumijevanje problema Ferguson smatra da je potrebno: „razmotriti kako je taj odnos ustrojen ne samo seksizmom, već i društvenim ugnjetavanjem općenito“ (Ferguson, 2020: 107).

¹⁹ „Pričala mu je pola u plaču pola u smijehu jedan teški ispad maćeha, vještice, radi toga što je zaboravila pomusti kravu“ (Miholjević, 1937: 12), kad ju i tjelesno kažnjava: „rije joj nokte pod kožu dok žedna njene krvi ne vidi“ (Miholjević, 1937: 12).

²⁰ Zastoj (eng. *impassé*; slijepa ulica, mrtva točka, pat-pozicija) označava razdoblje oklijevanja iz kojega se neka osoba ili neka situacija ne može pokrenuti. (...) zastoj je protegnuto vrijeme u kojem se čovjek kreće s osjećajem da je svijet istodobno intenzivno prisutan i zagonetan, tako da sama aktivnost življenja zahtijeva i lutajuću, zadubljenu svjesnost i hiperbudnost koja prikuplja materijal što bi mogao pomoći da se stvari razjasne (Berlant, 2011: 4).

toj sadašnjosti u kojoj se život mora neprestano održavati, iako ne postoji jasan horizont promjene. Seoska svakodnevnica nije statična, nego obilježena neprekidnim radom, prilagodbom i ponavljanjem, ali bez mogućnosti stvarnoga pomaka. Ipak, Tunija zamišlja sreću kao: „Bijela kuća, suncem zalivene brazde, oranica, zdrava djeca, nešto veselja u večernjim prelima i rodbinskim svatovima, rosne kiše za ljetinu, dobre hrane iza teškog rada“ (Miholjević, 1937: 32), a na aktivnost ga potiče „okrutni optimizam“, ta uporna „fantazija o boljem životu“ (Berlant, 2011: 1), to da će rad, izdržljivost i ponavljanje jednom uroditi boljim životom.²¹

U taj zatvoren ciklus rada i nužnosti upisana je i napetost između znanja i neznanja. Lik dječaka Tunije, koji u školi uči o zaraznim bolestima i načinima njihova širenja, predstavlja dodir s modernim, racionaliziranim znanjem koje međutim nema transformativnu moć. Njegov pokušaj sprječavanja majke u tome da pije iz lončića žene oboljele od sušice nailazi na nerazumijevanje i podsmijeh, čime se potvrđuje da znanje, premda prisutno, ne može promijeniti ustaljene prakse.²² Cikličko vrijeme sela pokazuje se otpornim na linearne narative napretka i prosvjedenja. Učiteljev trud je zamjetan i kroz izvannastavne aktivnosti; on idealistički razmišlja o igrokazu koji uvježbava s učenicima: „Malo pomalo dižemo selo. Neka čiče u starinskim kožusima otope srca, kad vas vide na daskama“ (Miholjević, 1937: 16), čime jasno upisuje školu u prosvjetiteljski i modernizacijski diskurs: kultura je zamišljena kao sredstvo moralnog i emocionalnog „otapanja“ ruralne zajednice. Djeca na pozornici trebaju djelovati na publiku, međutim, pokazuje se da su školarci „kruti u pokretima“ i nezainteresirani – njihova tijela već su istrošena radom, glađu i strahom. Učitelj se samopercipira kao „luč što svijetli“ (Miholjević, 1937: 16), ali istodobno zadržava svijest o vlastitoj nemoći: „Ne vrijedi to sve pišljive cigarete“ (Miholjević, 1937: 16). Učiteljeva promišljanja govore o neimaštini kao uzroku nemogućnosti stjecanja znanja i vještina: „Trebalo bi ih dobro nasititi, osloboditi očeve od proklete rakije, matere od potajnih dugih bolova, koji ih odvlače u grob. Hrane, lijeka, bolnica, dobra života, i

²¹ U romanu se može pročitati oblik okrutnog optimizma kako ga vidi Lauren Berlant u smislu privrženosti radu i preživljavanju kao praksama koje održavaju život, ali ne otvaraju uvjete njegove stvarne transformacije: „afektivna struktura optimistične privrženosti uključuje postojanu sklonost da se vratite na scenu fantazije koja vam omogućuje da očekujete da će ovaj put, blizina ove stvari pomoći vama ili svijetu da postanete drugačiji na pravi način. Ali, opet, optimizam je okrutan kada objekt/prizor koji raspiruje osjećaj mogućnosti zapravo onemogućuje postizanje ekspanzivne preobrazbe“ (Berlant, 2011: 2).

²² „Drhúci od uzbuđenja, htio je Tunija spriječiti majku da ne pije iz lončića, iz kojeg je čas prije pila sušičava susjeda. Mati ga je začuđeno pogledala. Žene su se kratko nasmijale. Bolesna žena se snuždila, a onda ne shvaćajući sve to, osmjehnula se. Mati se napila iz lončića. Bolesna žena hraknula i rastrljala hrakotinu, gledajući u nju zamišljeno“ (Miholjević, 1937: 7).

bilo bi drugačije“ (Miholjević, 1937: 16). Škola se pojavljuje kao institucija koja pokušava djelovati na djecu, dok su uzroci problema izvan njezina dosega. Roman pokazuje da obrazovanje ne može biti autonoman alat društvene promjene ako promjena ne obuhvaća i podizanje svijesti o štetnosti alkohola, poboljšanje materijalnog statusa seljaka te rodno asimetričnu raspodjelu skrbi. Pokušaj prijenosa znanja u romanu ne propada zbog nekompetencije učitelja ili nezainteresiranosti djece, nego zbog velikog raskoraka između pokušaja kulturnog napretka i materijalnih uvjeta života. Škola kao institucija nema mogućnosti intervenirati u klasne, rodne i zdravstvene uvjete koji oblikuju tijela učenika.²³

Klasna hijerarhija u romanu jasno se očituje kroz odnos prema višku: dok sitni seljaci raspolažu tek s onim nužnim za preživljavanje, veliki posjednici akumuliraju zemlju, hranu i društveni prestiž. Te se razlike ne vide samo u radu, nego i u svakodnevnom praksama – prehrani, piću, stanovanju i slobodnom vremenu. Seljaci jedu „biranu“ hranu isključivo u iznimnim prigodama poput svadbi, koje se moraju odgađati do jeseni, kada radni ciklus i sezonski prinosi to dopuštaju. Svadbeni običaji – masne gužvare, vino, debele guske – funkcioniraju kao kratkotrajna suspenzija klasne oskudice, ali i kao njezina potvrda, jer se raskoš pojavljuje samo u izvanrednom i vremenski ograničenom obliku.²⁴ Suprotno tome, u kućama posjednika obilje je svakodnevice: „kobasice, šunke, gušće batke, masnu sarmu, kisele paprike, mirisni hljeb i sve drugo dobro“ (Miholjević, 1937: 49), a bogata i raznovrsna prehrana dio je stabilnog životnog stila. Razlika u izboru između vina i rakije dodatno simbolizira klasnu stratifikaciju jer „izborom alkoholnog pića možemo izraziti status kao i pripadnost određenoj grupi, generaciji ili klasi“ (Belaj, 2018: 58). Vino je piće posjednika i znak kulturnog kapitala, dok je rakija piće siromašnih seljaka, povezano s teškim radom, opijanjem i kratkotrajnim zaboravom. U Bourdieuovim terminima, riječ je o razlikama u ukusu koje nisu stvar individualne preferencije, nego društveno oblikovanog habitusa. Klasna pripadnost ovdje se očituje kroz tijelo, konzumaciju i svakodnevne navike.

²³ Ovdje je zanimljivo spomenuti da je književnica sama istaknula da je njezinu poetiku dijelom odredio poziv seoske učiteljice: „Težak život odrazio se i na djecu koja bijahu vrlo slabo ishranjena. Tako mi se tema za tekstove sama nametala“ (Matutinović, 1970: 263). Ne govorimo o autobiografskom ključu, nego o zvanju kao okviru koji omogućuje izravan uvid u ondašnje prepreke obrazovanju. Detalji kao što su iscrpljena djeca, glad, alkoholizam, kronične ženske bolesti, administrativna nemoć upućuju na dugotrajno promatranje svakodnevice pa i na iskustvo frustracije tipično za učiteljski rad u siromašnim ruralnim sredinama.

²⁴ Svadba mora čekati jesen jer: „Tko da sad misli o tome, dok se sve ne obere. Kad se grožđe smasti i vino pretoči (...) mora se čekati na vino, na svinje i debele guske“ (Miholjević, 1937: 68).

Uz osnovnu klasnu dihotomiju između siromašnih seljaka i velikih posjednika, roman oblikuje i posebnu, posredničku društvenu poziciju Crkve, personificiranu u liku župnika. Svećenik živi u obilju, redu i čistoći, izvan materijalne oskudice koja određuje svakodnevicu seljačkih kućanstava, ali i izvan dosega moći posjednika. Izdvojenost ne znači neutralnost: Crkva aktivno sudjeluje u regulaciji društvenih odnosa, osobito u trenucima moralne i društvene devijacije. Kada trudna Jela useli Tuniji, oboje su pozvani župniku, a pripovjedač ironizira crkvenu retoriku discipline i povratka poretku: „Gospodin je poručivao, prijetio, dok nije izgublenu ovcu dozvao svome stadu“ (Miholjević, 1937: 22).

Roman tako ruralnu regiju prikazuje kao prostor isprepletenih klasnih, moralnih i afektivnih hijerarhija u kojem se razlike proizvode i održavaju kroz svakodnevne prakse. Rad pritom funkcionira kao temeljni mehanizam reprodukcije poretka: kroz cikličko ponavljanje učvršćuje se osjećaj neizbježnosti, u kojem se siromaštvo i nasilje doživljavaju kao sudbina. Život Tunije i Jele sažet je u rečenici: „Život je bio tvrd kamen. Suzama ga nije mogla umekšati“ (Miholjević, 1937: 64).

Tvrd kamen života može se umekšati tek rijetko i privremeno. Početni prizor romana, smješten u jesensku noć pečenja rakije: „Po dvorištima bukte ognjevi. U kotlovima se peče rakija. Nad selom lebdi pijani krik jesenske noći“ (Miholjević, 1937: 3), nije tek prikaz neutralnog ili pozadinskog zbivanja nego upozorava na regionalnu posebnost – motiv pečenja rakije snažno priziva slavonski regionalni kontekst. Antropološke i kulturne studije o alkoholu suglasne su oko toga da konzumacija alkohola ne može biti reducirana na individualni porok ili društveni problem, nego je i kulturalno kodirana praksa što sudjeluje u proizvodnji identiteta, pripadnosti i društvenih granica: „Pijenje alkoholnih pića gotovo uvijek nadilazi zadovoljenje primarne biološke potrebe. Ono je redovito društveno i kulturno obilježeno te se može opisati kao čin ispunjen simbolikom, značenjima i emocijama“ (Belaj, 2018: 7). U tom smislu, običaj pečenja rakije u romanu funkcionira kao kolektivna praksa koja proizvodi osjećaj zajedništva i svojevrsne regionalne bliskosti. Crvenkasta svjetlost vatre, vonj alkohola i zajedničko opijanje čine okružje u kojem se privremeno suspendiraju granice svakodnevice, ali se istodobno reproduciraju temeljne društvene hijerarhije – tko pije više ili manje, tko peče od čega.²⁵ Time se već na razini početne scene regija konstruira kao heterogena kategorija nastala na temelju sličnosti, ali i međusobnih razlika. Emocionalna dimenzija običaja posebno dolazi do izražaja u rečenici „U takvim noćima, kada je selo opijeno, procvate ljubav, ljubomora i samosvijest, kao

²⁵ Na primjer, siromašni seljani s malo vlastite zemlje nemaju gdje posaditi šljivu pa peku od rajčice, a rezultat je gorka rakija.

veliki noćni cvijet, što uvene do dana“ (Miholjević, 1937: 3). Emocije cirkuliraju između tijela, praksi i prostora, proizvodeći privremene oblike kolektivne identifikacije.²⁶ Alkohol je katalizator cirkulacije emocije i omogućuje kratkotrajno rasterećenje od siromaštva i rada, ali bez stvarne preoblike uvjeta života. Motiv pijanstva kao kratkotrajne obmane i pokušaj privremenog bijega u sretniji život pojavljuje se u cijelom romanu: „Za kratko vrijeme oživješe sirotinjski kutovi“ (Miholjević, 1937: 4); „otišao je ravno od njega u birtiju. Tamo je pio mnogo kisele rakije i čekao, da mu dobro bude“ (Miholjević, 1937: 56); „U rakiji se gasi jad“ (Miholjević, 1937: 66). Mada je „alkoholno piće (...) društveno ljepilo“ (Belaj, 2018: 60), pijanstvo ujedno razotkriva unutarnje pukotine zajednice. Privid zajedništva supostoji sa zlostavljanjem žena i nasiljem koje se u pijanoj noći pojavljuje kao normalizirani dio ruralne svakodnevice: „Prije u dvorištu pijani susjed tuče ženu“ (Miholjević, 1937: 4). Time se potvrđuje spomenuta teza da regionalni identiteti nisu harmonični i inkluzivni, nego često počivaju na unutarnjim opozicijama, hijerarhijama i procesima tvorbe drugosti.²⁷ Djevojke su svjesne opasnosti alkoholiziranog stanja njihovih očeva pa iako su u školi, „pamet im bježi doma majci (jer) otac je ostao kod pečenja rakije, i svašta može da bude“ (Miholjević, 1937: 16).

Posebno je indikativna figura djeteta koje se nasilno uvodi u praksu pijenja: „Tunija bljuje cijeli dan. Djed je i danas pijan. Tetura po kući i nosi bocu rakije. Mali, pij! To tebi tvoj dedo daje! Pij! Ne ćeš!? Onda ćemo ovako: Dedo otvori dječaku usta. Rakija zagroće u grlu sekundirajući dedinom grohotu. Mlaz pobjuvane rakije prsne iz Tunijinih usta i zalije djedu nos. Buda-la-budala, psuje djed, a dječak se svija i povraća“ (Miholjević, 1937: 5). Djedov čin pokazuje da pijanstvo nije individualni izbor, nego naučeno i društveno strukturirano vladanje, dio procesa socijalizacije u regionalni i rodni poredak. Tijelo djeteta postaje mjesto prijenosa normi, čime se regionalni identitet reproducira međugeneracijski, kroz discipliniranje i tjelesnu prisilu. U kasnijoj dobi mladići teže biti dio zajednice i identificiraju se sa starijima uzorima: „važno i ozbiljno počeli (su) ispijati prve čase rakije (...) Htjeli su biti kao stariji prokušani ljudi“ (Miholjević, 1937: 10). U tom smislu, regija se ne prenosi i održava samo narativno ili simbolički, nego izvedbeno, kroz tijelo i praksu,

²⁶ Sara Ahmed (2020) emocije promišlja u terminima afektivne ekonomije, pri čemu one ne proizlaze iz nutrine subjekta niti se nalaze u samim objektima, nego nastaju i stječu učinak u cirkulaciji između subjekata, objekata i znakova. U tom procesu emocije se „lijepo“ za određena tijela i figure, sudjelujući u proizvodnji društvenih odnosa, kolektivnih privrženosti i granica između „nas“ i „drugih“.

²⁷ Iz perspektive humanističke geografije, regionalni identitet valja razumjeti kao učinak društveno i diskurzivno posredovanih procesa teritorijalizacije, unutar kojih se pripadnost oblikuje usporedno s isključivanjem, razlikovanjem i proizvodnjom drugosti. Usporedi Paasi, 2011.

pa i emociju. Uz običaj pečenja rakije, roman tematizira i običaje prijelaza, koji imaju ključnu ulogu u regulaciji životnih faza i socijalne pripadnosti. Prijelaz iz dječastva u zrelu dob označen je prije svega javnom vidljivošću tijela i njegovim uključivanjem u kolektivne obrasce ponašanja. Tunijino iskustvo nedjeljne šetnje u novom odijelu funkcionira kao klasičan obred inicijacije: „Jedne nedjelje u novom odijelu prošetao je selom s drugovima složnim dugačkim koracima. (...) Takva jedna nedjelja, blagdansko odijelo i zagrljene ruke pretvori ih naglo u mladiće“ (Miholjević, 1937: 9). Odjeća i kretanje u skupini proizvode tijelo koje više nije dječaćko, nego prepoznato i priznato kao muško. Zrelost se pritom ne definira nekakvom unutarnjom promjenom lika, nego pogledom drugih: „Osjetili su svoju osobu i sposobnost na pogledu žena“ (Miholjević, 1937: 9). Identitet se tako konstituira u međuodnosu, u skladu s logikom pogleda i društvenog priznanja. Ples u kolu kao spoju različitih spolova dodatno potvrđuje taj proces, a ujedno su i snažan marker regionalnog identiteta. Kolo nije tek folklorni ukras, nego izvedbena praksa koja proizvodi zajednicu i regulira seksualnost: „U nedjelju popodne začu se kolo željom djevojaka, da svojim jednoličnim tugaljivim otkanjem dozovu k sebi pijane momke“ (Miholjević, 1937: 19). Žensko pjevanje, privlačno odijevanje i muško pijanstvo tvore sustav u kojem se želja distribuira, ali i kontrolira. Alkohol ovdje ponovno djeluje kao katalizator jer raspiruje krv, ali istodobno omogućuje da se transgresija odvija unutar prepoznatljivog okvira običaja. Stidljivost „gasne“ i privremeno je suspendirana, ali nije potpuno ukinuta. Kao što bi rekla Ahmed (2020), emocije cirkuliraju među tijelima, regulirane društvenim normama.

Središnje mjesto među običajima zauzima svadba kao normativni okvir legitimacije seksualnosti, rada i reprodukcije, a njezin je izostanak destabilizirajući za zajednicu i rezultira sankcijama u smislu osuđujućih pogleda, ogovaranja, osude pa i isključenja.²⁸ Rođaci i sumještani „zure“,²⁹ njihovi prijekorni pogledi na izvanbračnu trudnoću i izostanak svadbe funkcioniraju kao mehanizam društvene sankcije.³⁰ Jela je kradljivica koja je kršenjem norme

²⁸ Jelina izvanbračna trudnoća zahtijeva brak i svadbu, ali „od svatova nema ove jeseni ništa, a dijete ipak ostaje“ (Miholjević, 1937: 18).

²⁹ Garland-Thomson (2009) konceptualizira zurenje kao društveno ustrojenu vizualnu praksu kroz koju se razlika ne samo registrira nego i proizvodi, čime pogled postaje ključni mehanizam u tvorbi identiteta i Drugosti. „Zurenje je upitna gesta koju zanima što se događa i zahtijeva priču“ (2009: 3). Zurenje ovdje ne funkcionira samo kao čin promatranja, nego kao disciplinirajuća praksa kroz koju se Jelin identitet proizvodi kao „drugi“, čime se aktiviraju mehanizmi srama, nadzora i sankcije koji reguliraju granice dopuštenog ženskog ponašanja.

³⁰ Crkva dodatno učvršćuje normu osuđujući „divlji brak“ i „sotonsko zavođenje“.

selo zakinula za pravo na svadbu,³¹ pa selo vjenčanje Tunije i Jele u crkvi bez pratećeg veselja doživljava kao nemoralno oduzimanje i osuđuje Jelu: „kao da im je ugrabila nešto lijepo njihovo, što im je po pravu pripadalo“ (Miholjević, 1937: 23). Međutim, svadba nije pitanje odluke ili želje pojedinca, nego materijalnih uvjeta i vremenskog ciklusa jer kao društvena institucija zahtijeva resurse što ih nemaju svi. Izostanak svadbe razotkriva brutalnu povezanost običaja i materijalnih uvjeta („E, da nije bila jalova godina“) jer svadbeni običaji uključuju masne gužvare, vino, meso... pa onaj tko ih ne može priuštiti, krši nepisani ugovor pripadnosti.

Narodni običaji se ne iscrpljuju u izoliranim svečanim trenucima, nego se protežu tijekom godine: seljaci žive u skladu s izmjenom godišnjih doba, ali prate i crkveni kalendar (primjerice Tijelovo, Dušni dan), čime se prirodno, ekonomsko i religijsko vrijeme preklapaju. Život se odvija u smjeni rada na vlastitoj zemlji i rada u nadnici, dobre i loše godine, gladi i kratkotrajnog obilja. Običaji prikazani u romanu ne služe idealizaciji seoske zajednice, nego prikazu njezine društvene regulacije jer se kroz običaje proizvodi osjećaj pripadnosti, ali i jasno označavaju granice što osiguravaju poredak:³² između djece i odraslih, muškaraca i žena, „pravih“ i „divljih“ brakova, onih koji mogu slaviti i onih koji moraju šutjeti... Regija se tako potvrđuje kao normativno područje u kojem se identiteti neprestano proizvode, provjeravaju i sankcioniraju i kroz tijelo, i kroz rad, i kroz pogled i kroz običaj.

Rodni poredak ruralne zajednice prikazane u romanu oblikuje se kroz isprepletenost rada, tijela i reproduktivne funkcije, pri čemu je žensko tijelo mjesto na kojem se najjasnije upisuju društvene norme, očekivanja ali i kazne. Žene su istodobno nositeljice rada, reprodukcije i stabilnosti kućanstva, ali bez prava na autonomiju nad vlastitim tijelom ili životnim izborima. Patrijarhalna struktura ne djeluje samo kroz mušku dominaciju, nego se reproducira i kroz odnose među ženama, koje sudjeluju u nadzoru, disciplini i nasilju nad „devijantnim“ tijelima.³³ Nasilje nad ženama, bilo da dolazi od muškaraca ili

³¹ „Došla je k njima bez cike svatova, osramoćena u kolu i sa župnikovom opomenom u crkvi, s vjenčanjem u marami kod jedne zornice, a iza tog vjenčanja nije bilo veselja, kojeg su godinama očekivale, kao svoje pravo, od najmlađeg djevera“ (Miholjević, 1937: 27).

³² „Društvo ne postoji u neutralnom vakuumu. (...) osnovna funkcija tih predodžbi o odvajanju, pročišćavanju, prokazivanju i kažnjavanju prijestupnika, da nametnu uređen sustav našem, po prirodi neuređenom, iskustvu. Samo preuveličavanjem razlike između unutar i izvan, ispod i iznad, muškog i ženskog, za i protiv, možemo stvoriti privid reda“ (Douglas, 2004: 24).

³³ Žene su grube i nasilne u međusobnom ophođenju, na primjer: maćeha fizički kažnjava Jelu i njezinu sestru, „Marena je onda tukla djecu, klela udes“ (Miholjević, 1937: 14), kasnije je Jela izložena preziru jetrva: „Prezir jetrva više je ciljao na siromašno rublje, stisnuto u stolnjaku, nego na jasno izbočeni trbuh“ (Miholjević, 1937: 20).

drugih žena, strukturirano je i normalizirano. Tunijino kažnjavanje Jele batinama nakon otkrića bračne nevjere ili Marenino fizičko kažnjavanje djece nisu prikazani kao ekscesi, nego kao očekivane disciplinske mjere. Žensko tijelo tako postaje legitimno mjesto korekcije društvenog poretka.

Rodna kontrola očituje se i kroz spomenutu praksu „zurenja“ (Garland-Thomson, 2009) i javnog nadzora. Jela postaje središte zurenja,³⁴ a njezino tijelo čita se kao tekst koji potvrđuje ili osporava moralni poredak zajednice. Trudnoća izvan legitimnog braka ne doživljava se kao privatno stanje, nego kao javni prekršaj koji zahtijeva sankciju: smijeh sela, sramoćenje u kolu, fizičko nasilje oca nad trudnim tijelom i moralna osuda Crkve. Pogled ovdje djeluje kao disciplinirajuća sila koja proizvodi rodnu normativnost, ali i aktivira lanac nasilja. Slično je i s konceptom majčinstva, koje bi u pojedinim diskursima moglo funkcionirati kao izvor ženskog društvenog priznanja,³⁵ u romanu je prikazano kao ambivalentna i često neželjena obveza. U uvjetima siromaštva, svako novorođenče predstavlja dodatni teret jer znači potrebu za hranom i odjećom, ali uključuje i gubitak ženske radne snage tijekom dojenja i skrbi. Izvanbračno začecje također predstavlja financijski teret jer zahtijeva svadbu. Time se reprodukcija pokazuje kao regulirana praksa uvjetovana ekonomskim ciklusima i društvenim očekivanjima, a ne kao „prirodna“ sudbina žene. Ipak, nisu ni sve roditelje jednakog statusa. Veću vrijednost imaju one žene koje rode sina: „Je li sin? Neka ga Bog poživi“ (Miholjević, 1937: 67–68), a manju one koje rađaju prekomjerno. Posebno brutalno to dolazi do izražaja u prikazu iznudenog pobačaja kada jetrve, koje same žive pod teretom rada, neimaštine i ranog starenja, Jelinu plodnost nazivaju „nesrećom“ i „objiješću“, te je uporno nagovaraju da pri trećoj trudnoći „uništi“ dijete: „Sve zlo, što će s djetetom pasti na kuću, razdrobile su pred Jelom i nagovarale ju, da ga uništi“ (Miholjević, 1937: 27). Iznudeni pobačaj, izveden podizanjem vreća brašna, nije prikazan kao individualna odluka, nego kao krajnja točka društvenog pritiska.³⁶ Žensko tijelo ovdje postaje bojno polje klasne i rodne ekonomije jer se reprodukcija tolerira samo dok ne ugrožava kolektivni opstanak kuće. Pobačaj gotovo završava Jelinom smrću, čime je jasno pokazana cijena patrijarhalne regulacije ženskog tijela. Starost dodatno radikalizira rodnu nejednakost. Žene u romanu „brzo stare“:

³⁴ „Jela je centar, u koji su upereni pogledi svih žena kraj kola, koje po svakoj njenoj kretnji i uzdahu tumače, da je istinito njihovo dokazivanje o njenom stanju“ (Miholjević, 1937: 19).

³⁵ „U zapadnoj je kulturi razmnožavanje, dakle spolni čin koji vodi do potomstva, jedino reprezentacijsko polje na kojem je ženi dopušten puni subjektivitet“ (Vidmar-Horvat, 2017: 15).

³⁶ Eksplicitno je opisano njezino postupanje: „Otišla je u komoru i digla nad sebe vreću brašna. Pucali su mišići, dah je stao od strašnog iščekivanja, a dolje u trbuhu podmukla mirmoća. Baci vreću i ponovo ju diže i baci na zemlju“ (Miholjević, 1937: 32).

njihova tijela izobličuje težak fizički rad, trudnoće, bolesti i stalna iscrpljenost.³⁷ Starost se ne doživljava kao dostojanstvena životna faza, nego kao teret. Stara majka zadržava vrijednost samo dok još može obavljati marginalne kućanske poslove; kada to više ne može, postaje zamjenjiva.³⁸ Time se ženska vrijednost mjeri isključivo kroz funkcionalnost tijela – radnu i reproduktivnu – dok emocionalna, iskustvena ili simbolička dimenzija starosti ostaje nevidljiva. U konačnici, roman razotkriva patrijarhalnu ekonomiju ruralne zajednice u kojoj se ženska tijela iscrpljuju, kontroliraju i instrumentaliziraju, a starost ili majčinska uloga ne donose sigurnost, nego dodatnu ranjivost. Rodni identitet prikazan je kao proces stalnog pregovaranja pod pritiskom rada, siromaštva i običajnih normi. Time se ruralna regija potvrđuje kao prostor u kojem se društvena nejednakost ne samo umnožava, nego doslovno utjelovljuje u tijelima žena koje nose teret rada, reprodukcije i društvene osude.

Nakon smrti žene Jele, čemu su velikim dijelom pridonijele njegove batine, i sukoba s Balakocijem, Tunija završi u zatvoru. Dok služi kaznu zatvora, umire i jedna od njegovih kćeri. Tunijin izlazak iz zatvora počinje kao priča očekivanog povratka: povratka kući, zemlji, kćeri i patrijarhalnoj ulozi oca/vlasnika zemlje. Međutim, u romanu se taj povratak radikalno suspendira jer Tuniju, iako isprva polazi natrag u selo, koči misao koja se javila još u zatvoru: „Što će tamo? (...) Čemu kćeri otimati tri jutara žemlje, s kojima će naći dobrog mladoženju. (...) Ne treba ići tamo. Nije vrijedno, kad i onako nema koristi“ (Miholjević, 1937: 83–84). Stoga u birtiji prihvaća ponudu da zamijeni ozlijeđenog goniča stoke i odlazi u drugom pravcu: „Prolazio je kroz rodno selo. Gonio je ovce ispred stare očinske kuće, mimo Balakocijeva dvora. Jedna i druga strana kuća bila je osvjetljena mjesečinom. Kasna je noć. Svud je tišina, kao da je svijet pomro, a on je ostao sam sa svojom velikom brigom, da sve ovce i jaganjce dovede zdrave pred gospodara“ (Miholjević, 1937: 84). Ta misao o sebi kao suvišnom koja se javlja još u zatvoru funkcionira kao unutarnji element što narušava logiku vlasništva, nasljeđa i muške dužnosti.³⁹

³⁷ Na primjer, mladost „naglo gasne kod njih“ (Miholjević, 1937: 19), žene brzo stare: „Jeline jetrve bile su rano ostarjele žene, kojima su čeljusti staračke stisnute, a grudi se objesile kao iznošene cunje. Njima je bilo teško u toj kući, gdje se išlo po proljetnim i ljetnim nadnicama, gdje su se muževi opijali, pa onda bacali teret jada i brige na njihova ženska ramena“ (Miholjević, 1937: 26).

³⁸ „Stara mati, kup kostiju i kože, ne može više pripravljeti jelo, a nitko ne će da prihvati njenu dužnost, jer to kuhanje, sjeckanje kopriva za patke, čuvanje djece jedino je još, što se može staroj dati, da badava ne troši ono malo svagdašnje hrane. (...) Radit će tako iznemoglo, dok jednog jutra ne ostane u postelji. (...) Kad ona umre zamjeni je najstarija jetrva“ (Miholjević, 1937: 25).

³⁹ Iz Bourdieuove (2011) perspektive, Tunijina putanja može se čitati kao „individualna devijacija“, odstupanje od onoga što njegov društveni položaj, habitus i patrijarhalna logika nasljeđa čine očekivanim.

Ključan je upravo ekonomsko-patrijarhalni argument kojim Tunija opravdava odustajanje od povratka: tri jutra zemlje predstavljaju miraz, sredstvo s pomoću kojeg će kći pronaći dobrog mladoženju. Otac se ovdje prvi put ne pozicionira kao onaj koji polaže pravo na zemlju, nego kao onaj koji se svjesno povlači iz lanca vlasništva i kontrole. Zemlja više nije produžetak muške moći, nego instrument potencijalne ženske socijalne sigurnosti. Premda kćer i dalje ostaje unutar patrijarhalne ekonomije braka, radikalno je Tunijino samoisključenje iz poretka jer prepoznaje da njegov povratak ne bi bio koristan. Kraj romana stoga čitamo kao prikaz tihe, ali snažne dekonstrukcije ruralnog patrijarhata nastale ne kroz pobunu ili reformu, nego kao posljedicu iscrpljenosti i odustajanja. Smrt Jeje pa i kćeri ostaje nenadoknativ gubitak, njihova patnja ne dobiva narativnu „pravdu“, ali se upravo u Tunijinoj nemogućnosti povratka očituje razorna istina romana: poredak koji je slomio žensko tijelo i život, na kraju ostavlja i muški subjekt bez mjesta, smisla i budućnosti.

Napokon, roman *Na njivama* ne prikazuje regiju kao stabilan prostor zajedništva i pripadanja, nego kao društveno proizveden i hijerarhiziran prostor u kojem se klasne, rodne i dobne razlike oblikuju kroz rad, običaje, institucije i svakodnevne prakse. Regionalni identitet se u romanu tvori kao heterogen i nestabilan, kao proces neprestanog normiranja i razlikovanja, u kojem je pripadanje uvijek povezano s odnosima moći. Selo i njegova svakodnevica tako prestaju biti puki ambijentalni okvir i postaju mjesto na kojem se razotkrivaju mehanizmi društvene reprodukcije, eksploatacije i isključenja čime roman ne samo da prikazuje ruralnu stvarnost, nego ujedno razotkriva njezino unutarnje ustrojstvo i pokazuje da se regija oblikuje kao ambivalentan prostor trajnih napetosti, hijerarhija i konflikata.

Literatura

- Ahmed, S. (2020). *Kulturna politika emocija*. Zagreb: Fraktura.
- Belaj, M. (2018). *Vino, rakija, a može i limončelo: Etnografija obiteljske proizvodnje i konzumacije alkoholnih pića*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Berlant, L. (2011). *Cruel optimism*. Durham: Duke University Press.
- Bićanić, R. (1936). *Kako živi narod: život u pasivnim krajevima*. Zagreb: Tipografija.
- Bourdieu, P. (2011). *Distinkcija: Društvena kritika suđenja*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
- Brković, I. (2013). „Književni prostori u svjetlu prostornog obrata“, *Umjetnost riječi*, 57(1–2), str. 115–138.

- Butler, J. (2000). *Nevolje s rodom: Feminizam i subverzija identiteta*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Butler, J. (2005). *Raščinjavanje roda*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Detoni-Dujmić, D. (1998). *Ljepša polovica književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Duda, D. (2001). „Nadziranje značenja: Što je kultura u kulturalnim studijima“, *Reč*, 64/10, prosinac, str. 235–253.
- Ferguson, S. (2020) *Women and work: Feminism, labour, and social reproduction*. London: Pluto Press.
- Garland-Thomson, R. (2009). *Staring: How we look*. Oxford: Oxford University Press.
- Grenfell, M. (2014). *Pierre Bourdieu: Key concepts*. 2nd edn. London: Routledge.
- Massey, D. (2005). *For space*. London: SAGE Publications.
- Miholjević, M. (1937). *Na njivama*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Nemeć, K. (1998). *Povijest hrvatskog romana od 1900. do 1945. godine*. Zagreb: Znanje.
- Paasi, A. (2011). „The region, identity, and power“, *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 14, str. 9–16.
- Pateman, C. (1998). *Ženski nered: Demokracija, feminizam i politička teorija*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Pateman, C. (2000). *Spolni ugovor*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Peternai-Andrić, K. (2021). „Teorije o tvorbi identiteta“, u: Barbić, J. i Župan, M. (ur.) *Identitet u prekograničnim privatnopravnim odnosima*. Zagreb: HAZU, str. 17–45.
- Sontag, S. (1972). „The Double Standard of Aging“, *Saturday Review*, str. 29–38.
- Vidmar-Horvat, K. (2017) *Imaginarna majka: Rod i nacionalizam u kulturi 20. stoljeća*. Zagreb: Sandorf i Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Williams, R. (2006). „Analiza kulture“, u: *Politika teorije: Zbornik rasprava iz kulturalnih studija*. Zagreb: Disput, str. 35–59.
- Williams, R. (2015). *Keywords: A vocabulary of culture and society*. Oxford: Oxford University Press.
- Woodward, K. (2009). *Statistical Panic: Cultural Politics and Poetics of the Emotions*. Durham: Duke University Press.

Kristina PETERNAI ANDRIĆ

**LIFE IS A HARD STONE: THE FORMATION OF
REGIONAL IDENTITY AT THE INTERSECTION OF
CLASS, GENDER, AND EVERYDAY PRACTICES**

This article examines *Na njivama* (1937) by the Croatian writer Mila Miholjević as a literary space in which regional identity does not appear as a stable or homogeneous category, but rather as an effect of the interplay of material living conditions, social norms, and everyday practices. Drawing on a performative-discursive conception of identity formation and on insights from the spatial turn (Massey), the region is approached as a space in which relations of power shaped by class, gender, and age intersect. The analysis focuses on representations of labor, custom, and social interaction as key sites for the production and normalization of identity, drawing on Williams's understanding of culture as a way of life and Bourdieu's concept of class as an embodied social position. Particular attention is paid to gender- and age-coded forms of social reproduction (Ferguson) and to the disciplining of bodies through patriarchal mechanisms of control (Pateman), including practices of looking and staring (Garland-Thomson). The role of emotions (Ahmed, Berlant) is also considered. In the novel, regional identity emerges as ambivalent, multilayered, and conflictual. The region is presented as a domain in which differences are not merely reflected but actively produced, thereby redefining the idea of the region as an exclusively coherent and shared whole.

Keywords: *regional identity, space, class, gender, everyday practices, Mila Miholjević, Na njivama*